

УДК 330.567.28

Станкевич Ю.Ю.

*кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної теорії
Херсонського державного університету*

ХАРАКТЕРИСТИКА СПОЖИВЧОЇ ПОВЕДІНКИ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОМОГОСПОДАРСТВ

Стаття присвячена висвітленню основних аспектів споживчої поведінки вітчизняних домогосподарств. Досліджено соціально-економічні фактори, що впливають на особливості споживання. Значну увагу приділено аналізу споживання домогосподарств України за часів незалежності.

Ключові слова: домогосподарство, споживча поведінка, соціально-економічні фактори, демонстративне споживання, сукупні споживчі витрати, доходи.

Станкевич Ю.Ю. ХАРАКТЕРИСТИКА ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО ПОВЕДЕНИЯ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ДОМОХОЗЯЙСТВ

В статье раскрыты основные аспекты потребительского поведения отечественных домохозяйств. Исследованы социально-экономические факторы, влияющие на особенности потребления. Значительное внимание уделено анализу потребления домохозяйств Украины за время независимости.

Ключевые слова: домохозяйство, потребительское поведение, социально-экономические факторы, демонстративное потребление, совокупные потребительские расходы, доходы.

Stankevich Y.Y. CHARACTERISTICS OF CONSUMER BEHAVIOR OF DOMESTIC HOUSEHOLDS

The basic aspects of consumer behavior of domestic households are investigated in the article. The socio-economic factors influencing consumption patterns are studied. Considerable attention is paid to the analysis of household consumption in Ukraine since independence.

Keywords: household, consumer behavior, socio-economic factors, conspicuous consumption, total consumer spending, income.

В умовах ринкової економіки функціонує безліч господарських одиниць, кожна з яких має свої економічні цілі. З усієї сукупності учасників сучасної економічної діяльності виділяють три їх основних типи: домашнє господарство, підприємство та державу. Серед них одним з найменш досліджених суб'єктів ринку є домогосподарство, що частково пояснюється взаємодією його економічних та соціальних внутрішніх складових, які залежать від психологічних, політичних, історичних та інших чинників, що визначають економічну діяльність людей. Проте домогосподарство, без сумніву, відіграє значну роль у зростанні національної економіки, виступає своєрідним внутрішнім стабілізатором та впливає на соціально-економічний розвиток країни. Таке важливе значення домашнього господарства для ринкової економічної системи обумовлено його основними функціями, серед яких слід виділити споживання, заощадження, інвестування, формування й відтворення людського капіталу.

Постановка проблеми. Найважливішим показником добробуту населення, що повною мірою відображає основні тенденції ринкової трансформації економіки є споживча поведінка домогосподарств. Крім того, рівень та структура споживання населення виступають індикаторами соціально-економічного стану розвитку домогосподарства та держави в цілому. Тому такі показники мають велике значення при розробці та реалізації державних програм, спрямованих на усунення диспропорцій у життєвому рівні різних соціально-економічних груп населення. Споживча поведінка домогосподарства потребує комплексного аналізу, оскільки на формування та ступінь задоволення споживчих потреб впливає ряд різносторонніх факторів, а саме: джерела, регулярність та розмір грошових надходжень, чисельний склад, наявність дітей, стать, вік, соціальний статус тощо. Отже, дослідження особливостей споживання домашнього господарств у період ринкових трансформаційних процесів в Україні набуває особливого значення та актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В економічній науці питання щодо споживання населення завжди привертало увагу дослідників. Так, різні аспекти споживчої поведінки займали помітне місце у працях відомих вчених минулого, а саме А. Сміта, Т. Мальтуса, Г. Госена, К. Менгера, Л. Вальраса, В. Парето. У 30-роках ХХ століття видатний англійський економіст Дж.М. Кейнс поставив споживання у центр моделі сукупних витратків. З того часу споживання стало однією з основних макроекономічних категорій та відіграє важливу роль як інструмент стабілізаційної політики. На вітчизняних теренах вивченню різних аспектів споживання населення присвячено праці М. Ватаманюк, Е. Лібанової, В. Мандибури, Б. Пасхавера, І. Радіонової, А. Ревенка, С. Реверчука, Ю. Саєнка, М. Соколика, К. Якуби, Н. Якуненка та інших.

Постановка завдання. На основі викладеного вище можна сформулювати основне завдання дослідження, що полягає в аналізі споживчої поведінки домогосподарств в умовах ринкової трансформації економіки України.

Виклад основного матеріалу. Домогосподарство виступає важливою соціально-економічною складовою суспільства, первинним суб'єктом економічної системи і представляє інтереси всього населення. Значення домашнього господарства визначається тим фактом, що інші суб'єкти економічної системи – держава та різні економічні організації – не можуть повністю розв'язати всі соціально-економічні проблеми суспільства, особливо ті, що пов'язані з розвитком індивіда. Сьогодні члени домашнього господарства беруть активну участь у різних сферах життєдіяльності країни та виконують велику кількість різноманітних функцій, серед яких особливе місце займає споживання матеріальних й нематеріальних благ.

Споживання домогосподарств – це витрачання частини доходів його членів на придбання необхідних товарів та послуг. На мікроекономічному рівні передбачає процес їх кінцевого споживання, на макrorівні – формування сукупного попиту. Споживан-

ня є найважливішою сферою ринкової економіки, оскільки саме воно визначає тенденції і обсяги оборотів товарів і капіталу у суспільстві, а також формує ринковий попит на них. Наявність споживання й самої позиції споживача є обов'язковою й невід'ємною частиною конкурентних відносин. Загалом споживання сектору домашніх господарств складається з:

- купівлі продуктів харчування, одягу та побутових товарів, рухомого та нерухомого майна;
- отримання різного роду послуг (юридичні, пасажирські та вантажоперевезення);
- здобуття освіти та належного рівня охорони здоров'я;
- забезпечення дозвілля (відвідування театрів, концертів, бібліотек тощо);
- оплати спожитої електроенергії, води та інших необхідних для життя природних ресурсів тощо.

На специфіку споживчої поведінки домогосподарства впливає багато економічних факторів, що є першочерговими при прийнятті рішення щодо придбання певного блага, зокрема розміри бюджету сім'ї, ціни на товари та послуги та інші. Проте, з точки зору системного аналізу, не можна цілісно дослідити особливості споживання сім'ї без урахування її соціальних, демографічних, психологічних, моральних та інших чинників розвитку. Так, структура та розміри споживання домашнього господарства залежать від наступних факторів: кількісного складу, віку членів, наявності дітей та їх чисельності, особливостей менталітету та культури споживання. Наприклад, вітчизняні дослідники визначають, що українські споживачі знаходяться під впливом дії таких специфічних чинників, як вплив досвіду та стилю життя в умовах централізовано-планової економіки, складність економічної ситуації, поява нових економічних питань [5].

Структура та основні статті споживання суттєво залежать від стадії життєвого циклу домогосподарства. Так, молода сім'я більше коштів витрачає на придбання дорогого одягу, меблів та інших товарів для облаштування власного помешкання, на організацію відпочинку та дозвілля. Коли з'являється дитина частина грошового доходу домогосподарства направляється на закупівлю дитячого харчування та одягу тощо. Наступний етап розвитку сім'ї визначається підвищеним попитом на додаткові освітні послуги та оплату навчання у вищих навчальних закладах дітей. Сімейна пара, яку вже покинули діти,

що утворили власну сім'ю, удосконалює свій дім та формує попит на предмети розкоші, туристичні путівки та інше. Домогосподарство, що складається з пенсіонерів, значну частину бюджету витрачає на медичні послуги та медикаменти.

Міждисциплінарний підхід дослідження споживчої поведінки домогосподарства щодо здійснення будь-якої покупки передбачає аналіз соціально-психологічної ролі кожного члена сім'ї. Наприклад, група англійських економістів визначає тільки п'ять ролей, які можуть виконувати чоловік, жінка, діти чи інші члени домашнього господарства. Крім того, вчені зазначають, що одну й ту саму роль може відігравати декілька «акторів» або навпаки та виділяють наступні: 1) ініціатор (контролер) покупки; 2) людина, що здійснює вплив; 3) член родини, що приймає рішення; 4) покупець; 5) користувач [1, с. 392-395]. Покупцем може виступати один представник родини або рішення приймається спільно.

Значний вплив на формування споживчої поведінки домогосподарства спричиняють такі суспільно-соціальні фактори як мода та престиж. Про значення останнього ще наприкінці XIX століття наголошував відомий американський економіст Т. Веблен, автор концепції про «демонстративне споживання». Згідно з науковими розробками вченого, товари починають цінуватися не за їх корисні властивості, а за те, наскільки володіння ними буде виокремлювати їх власника від оточуючих його людей. Чим більше людина коштів витрачає на придбання престижних товарів, тим вище піднімається престиж самої людини. Саме тому, засобами демонстрації грошової сили та суспільного визнання, а також засобами придбання або збереження доброго імені є бездіяльність і демонстративне матеріальне споживання [3, с. 113-120]. Дійсно, потреба в демонстративності полягає в прагненні споживати блага, які виділяють людину серед оточуючих та свідчать про її належність до відповідної соціальної групи.

Крім того, споживча поведінка домогосподарства залежить від: добробуту родини, що характеризує забезпеченість домогосподарства необхідними матеріальними і духовними благами; очікування споживача, які пов'язані з прогнозами членів домогосподарства, наприклад щодо майбутніх доходів; заборгованості домашнього господарства; податкової політики держави.

Таблиця 1

Динаміка сукупних витрат вітчизняних домогосподарств [6]

Роки	Сукупні витрати в середньому за місяць на одне домогосподарство, грн	Споживчі сукупні витрати в сукупних витратах, %	Неспоживчі сукупні витрати в сукупних витратах, %	Сукупні ресурси в середньому за місяць на одне домогосподарство, грн
1999	426,5	96,6	3,4	332
2000	541,3	93,3	6,7	422,9
2001	607	93,7	6,3	520,8
2002	658,3	92,8	7,2	608,1
2003	736,8	93,3	6,7	708,6
2004	903,5	92,6	7,4	911,8
2005	1229,4	91,1	8,9	1321,4
2006	1442,8	90,5	9,5	1611,7
2007	1722	90	10	2012,1
2008	2590,4	86,2	13,8	2892,8
2009	2754,1	87,8	12,2	3015,3
2010	3072,7	90	10	3469,1
2011	3456,01	90,23	9,77	3469,12
2012	3642,02	90,18	9,82	4354,97
2013	3781,5	90,31	9,87	4729,73

Отже, існує велика кількість чинників (не тільки економічних), які значно впливають на якість та структуру споживання сучасного домогосподарства, що, у свою чергу, є одним з ключових факторів у визначенні рівня життя населення. Споживча поведінка домогосподарства визначається не тільки суб'єктивними чинниками, що залежать від самого індивіда чи домашнього господарства, але й об'єктивними факторами зовнішнього середовища, економічними тенденціями, суспільно-культурними умовами існування і особливостями ведення домогосподарства.

Тривалий трансформаційний період в Україні супроводжувався падінням національного виробництва (порівняно з дореформеним 1990 р.) і формуванням таких обсягів доходу домогосподарств, якого ледве вистачало на задоволення первинних потреб. Дані таблиці 1 свідчать, що за невисокого рівня національного продукту домашні господарства витрачають більше, ніж отримують, використовуючи основну частку доходу на споживчі сукупні витрати (на харчування, оплату житла, комунальних послуг тощо). Із його зростанням закономірно збільшується питома вага неспоживчих витрат у структурі сукупних витрат, значну частину яких становлять заощадження (на купівлю нерухомості, будівництво, капітальний ремонт, придбання акцій, сертифікатів, валюти, вкладів до банківських установ) [2, с. 75-76]. Основними джерелами додатково сформованих ресурсів найчастіше виступають кредити, прибутки від володіння цінними паперами. За період з 2000 до 2013 рр. кінцеві споживчі витрати домашніх господарств, в середньому за місяць на одне домогосподарство, зросли із 541,3 грн до 3781,5 грн, тобто майже у 7 разів, основними причинами такого зростання можна назвати такі: інфляція і як наслідок зростання цін, диверсифікація та розширення структури споживання населення, заміна (поява або зникнення) певних продуктів (товарів і послуг) зі сфери споживчого горизонту.

З 1999 по 2008 рр. в Україні спостерігалася стійка тенденція до зміни структури сукупних витрат на користь неспоживчих витрат і зростання частки останніх від 3,4% у 1999 р. до 13,8% у 2008 р (табл. 2). Це мало б створити базу як для прогресивної зміни структури споживчих витрат, так і для формування

заощаджень домашніх господарств. Але у кризовий та у післякризовий періоди з 2008 по 2013 рр. частка неспоживчих витрат зменшилася до 9,7% у 2013 р., що вказує на відсутність прогнозованих прогресивних змін у структурі споживчих витрат та відсутності позитивної динаміки формування заощаджень.

Що стосується змін саме за останні роки, тобто з 2012 по 2013: зменшилася на 0,7% частка витрат на харчування, при одночасному їх зростанні майже за всіма пунктами на купівлю непродовольчих товарів (в загальному обсязі збільшення відбулося на 0,6%). Слід зазначити, що такі тенденції загалом притаманні всім типам домогосподарств: міським, сільським, з дітьми та без дітей, з різним рівнем добробуту.

Із зростанням сімейних доходів у структурі споживчих витрат простежуються стійкі закономірності, встановлені ще у другій половині XIX ст. німецьким статистиком Енгелем [4]:

1. Частка витрат на продукти харчування знижується, хоч і не стрімко, але тенденція все ж зберігається.
2. Частка витрат на одяг зростає до досягнення певного рівня доходу, а потім або стабілізується, або починає падати.
3. Частка витрат на освітлення та опалення залишається приблизно однаковою.
4. Частка витрат на житло до досягнення доходом певного рівня зменшується, а потім стабілізується.
5. Частка витрат на культуру зростає.

Дійсно, протягом періоду, що розглядається, найбільш мобільними статтями споживчих витрат в Україні є витрати на продукти харчування. Саме від них залежить загальна картина структури споживчих витрат, а масштабами їх змін зумовлюється вдосконалення всього споживчого попиту. Згідно із динамікою витрат на продукти харчування, протягом 1999-2008 рр. спостерігалася безперервне покращення структури споживання українських домогосподарств, адже питома вага цих витрат у визначений період безперервно скорочувалася до 2009 р. коли спостерігається зростання питомої ваги витрат на харчування, але згодом спад відновлюється; і за 14 років зменшилася на 13,6%. Водночас, незважаючи на позитивну динаміку, слід зазначити, що структура споживання як в докризовий період, так і зараз продовжує залишатися далекою від досконалої.

Таблиця 2

Структура сукупних споживчих витрат (у середньому за місяць, %) [6]

Роки	Продукти харчування	Алкогольні напої, тютюнові вироби	Непродовольчі товари та послуги, у тому числі					
			Одяг і взуття	Житло, вода, електроенергія, газ	Предмети домашнього вжитку	Охорона здоров'я	Культура	Освіта
1999	65,2	2,9	-	-	-	-	-	-
2000	64,9	3	-	-	-	-	-	-
2001	62,6	2,8	-	-	-	-	-	-
2002	59,1	2,6	5,4	10,5	1,7	3	1,9	1,2
2003	58,6	2,8	5,3	10,4	2	2,8	2,3	1,1
2004	57,5	2,8	5,7	9,7	2,3	2,8	2,4	1,3
2005	56,6	2,9	5,7	8,5	2,6	2,5	2,6	1,1
2006	53,2	2,6	5,8	9,6	2,8	2,5	2,4	1,4
2007	51,4	2,6	5,9	10,9	2,9	2,5	2,4	1,3
2008	48,9	2,2	5,9	9,1	2,8	2,7	2,5	1,3
2009	50	3,2	5,6	9,4	2,3	3,1	1,8	1,3
2010	51,6	3,3	6,1	9,3	2,4	3,1	1,8	1,3
2011	51,3	3,4	5,8	9,6	2,2	3,1	2	1,3
2012	52,3	3,8	6,2	9,8	2,5	3,7	2,3	1,5
2013	51,6	3,9	6,4	9,9	2,6	3,9	2	1,3

По-перше, найнижчий показник витрат на продукти харчування, досягнутий у 2008 р. 48,9%, є вкрай високим порівняно з промислово розвинутими країнами. Так, широко застосовувана у Японії класифікація умов життя споживачів, оцінюючи різні можливі обсяги продуктів харчування, так констатує частку їх витрат: на рівні 40% – як «маловтішне існування», на рівні 45% – як «існування, що дає змогу абияк підтримувати фізичне здоров'я», і приблизно 50% – як «існування, яке ледве дає змогу підтримувати душу в тілі» [7, с. 105].

По-друге, об'єктивна характеристика обсягів та структури споживання продуктів харчування, здійснена за допомогою натуральних показників, показує їх негативну динаміку протягом періоду реформ. Хоча, за даними Держкомстату, споживання продуктів харчування протягом 1999-2008 рр. зростає за більшістю позицій, однак порівняння з дореформеним 1990 р. показує, що протягом останніх 19 років відбулася значна зміна подушового споживання життєво важливих харчових продуктів у більшості населення (табл. 3).

Таблиця 3

Споживання продуктів харчування в домогосподарствах України [6]

Роки	У середньому на душу населення за рік, кг							
	1990	1995	2000	2005	2008	2012	2013	2013 р. у % до 1
Продукти харчування								
М'ясо і м'ясопродукти, кг	68	39	39,6	52,8	61,2	61	61,2	90,0
Молоко і молочні продукти, кг	373	244	205,2	260,4	271,2	227	242,4	65
Яйця, шт.	272	171	216	252	240	252	252	92,6
Риба і рибопродукти, кг	17,5	3,6	15,6	21,6	25,2	20	20,4	116,6
Цукор, кг	50	32	42	43,2	40,8	37	37,2	74,4
Олія та інші рослинні жири	11,6	8,2	21,6	22,8	21,6	22	20,4	175,9
Картопля	131	124	124,8	115,2	100,8	92	82,8	63,2
Овочі	102	97	114	109,2	111,6	127	120	117,6
Фрукти, ягоди, горіхи	47	33	30	37,2	44,4	41	48	102
Хліб і хлібопродукти	141	128	128,4	123,6	115,2	110	108	76,6

Найбільші зсуви, відображені у таблиці 3, вказують на скорочення споживання тваринних продуктів. Протягом 23 років воно сягнуло мінімуму в роки кризи середини 90-х рр. ХХ ст., а в 2013 р. порівняно із 1990 р. споживання м'яса і м'ясопродуктів – менше на 10%, молока і молочних продуктів – на 35%, яєць – на 7,4%. Максимальне споживання хліба і картоплі спостерігалось також у середині 1990-х рр., що вказує на «вимивання» (поступове зникнення) з раціону збобіжаних людей найбільш цінних і дорогих тваринницьких продуктів. З 2000 р., із покращенням економічних умов, структура харчування покращилася: почало зростати споживання риби, м'яса, фруктів при зменшенні питомої ваги хлібопродуктів, картоплі, яка до 2013 р. зменшилася на 23,4% та 36,8% відповідно. Разом з тим, якщо в розвинутих економіках політика домогосподарств у сфері витрат на продукти харчування переорієнтувалася із задоволення суто кількісних потреб на розширення асортименту продуктів, підвищення калорійності і поживності раціону ще у 50-60-ті рр. ХХ ст., то в Україні донині не досягнуто норм споживання багатьох груп продуктів харчування.

Отже, споживання вітчизняних домогосподарств зберігає загальні тенденції до зростання. Але збільшення грошових витрат на споживчі потреби не завжди характеризує зростання саме обсягу споживання, воно може залишатися на тому ж рівні, оскільки зростатимуть ціни на товари, які задовольняють споживчі потреби вітчизняного населення.

Висновки з проведеного дослідження. Споживання домогосподарств є одним з головних чинників, що формує споживчий попит, який відіграє важливу роль у стимулюванні та розвитку економіки. Особливості споживчої поведінки домогосподарств відображають не тільки рівень успішного функціонування даної господарської одиниці, але й ефективність національної економіки. Тому члени домогосподарства та держава повинні бути зацікавлені у підвищенні якості споживання, що можна досягти не тільки завдяки збільшенню трансфертів та мінімальній заробітної плати, але й за рахунок перегляду стандартів якості більшості товарів та послуг.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Блэкуэлл Д. Поведение потребителей / Д. Блэкуэлл, П. Миниард, Дж. Энджел ; пер. с англ. под ред. Л. А. Волковой. – Изд. 9-е. – СПб. : Питер, 2002. – 624 с.
2. Ватаманюк М. М. Споживча поведінка домогосподарств в умовах перехідної економіки / М. М. Ватаманюк // Фінанси України, 2004. – № 12. – С. 75-76.
3. Веблен Т. Теория праздного класса: пер. с англ. / Т. Веблен ; ред. В. В. Мотылев. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.
4. История экономических учений : учеб. пособие / ред. В. Автономов. – М. : ИНФРА-М, 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.alleng.ru/d/econ/econ149.htm>.
5. Левків Г. Я. Основні елементи моделювання поведінки споживача [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua>.
6. Офіційний сайт державного комітету статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
7. Рамзес В. Б. Личное потребление в Японии / В. Б. Рамзес. – М. : Наука, 1985. – 288 с.